

УДК 930.2(477) "1907/1914"М.С.Гру(045)

РОМАНЦОВА НАТАЛЯ,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету*

НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1907-1914 рр.): ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

У статті висвітлюються питання вивчення дослідниками української історіографії наукової та публіцистичної діяльності М. Грушевського в другий київський період (1907-1914 рр.). Істориками розглянуто комплекс проблем, які були пов'язані з активізацією діяльності вченого в контексті особливостей історіографічної ситуації того часу. Історіографічний аналіз надав можливість визначити ступінь вивчення українськими вченими науково-публіцистичної спадщини М. Грушевського у зазначений період його життя та розширити коло питань для подальшого розвитку грушевськознавства.

Ключові слова: праці М. Грушевського; наукові та публіцистичні праці; історіографія дослідження.

Постановка проблеми та стан її вивчення. 1907-1914 рр. були складним та суперечливим періодом в історії України. Його початкова хронологічна межа обумовлена завершенням першої Російської демократичної революції, яка мала великий вплив на суспільно-політичне життя українських земель. Кінцева хронологічна межа цього періоду - початок Першої світової війни, яка стала рубежем світової та української історії. Зазначений час характеризувався жорстокими пост-революційними політичними репресіями царської влади, посиленням гонінь проти українського руху, його кризою.

У цей складний час М. Грушевський перебував на передовій наукового та громадсько-політичного життя України. Михайло Сергійович поєднував активну наукову діяльність з участю в українському національному русі. Він виявив себе не лише успішним науковцем, але й публіцистом, який допомагав пересічним українцям усвідомити їхні національні, суспільні пріоритети. Протягом зазначеного періоду історик опублікував наукові праці ("Історія України-Руси" - тт. 6, 7, "Історія українського козацтва", "Ілюстрована історія України" та інші). Також були видані публіцистичні твори на актуальні політичні теми того часу в збірниках "Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии", "З біжучої хвилі", "Освобождение России и украинский вопрос", "Наша політика" та інші. У тогочасних наукових та публіцистичних студіях історик намагався пояснити суспільно-політичну ситуацію, у якій опинилася Україна, та надати слушні поради щодо виходу зі скрутного становища.

Протягом 1907-1914 рр. М. Грушевський активно працював у провідних центрах наукового та громадського життя України - у Києві та Львові, здійснював видавничу та науково-організаційну діяльність. Він залишався головою Львівського НТШ та створив Українське наукове товариство в Києві.

Зазначені аспекти діяльності М. Грушевського знайшли певне відображення в працях українських істориків.

У цьому контексті аналіз оцінок творчого здобутку видатного вченого представниками української історіографії дозволяє звузати коло білих плям у грушевськознавстві та визначити нові питання подальшого його розвитку. У працях істориків мають місце загальні історіографічні оцінки Л. Винара [1, с. 66] та І. Гирича [5, с. 124-125] щодо питань наукової та публіцистичної діяльності М. Грушевського. Але загалом, на наш погляд, дослідники недостатню увагу звернули на історіографічний аналіз цих аспектів. Зазначена тема дослідження не висвітлювалася істориками.

Метою статті є історіографічний аналіз стану вивчення питань наукової та публіцистичної діяльності Михайла Грушевського протягом 1907-1914 рр.

Виклад основного матеріалу. Сучасники М. Грушевського визнавали не тільки його науковий, але й публіцистичний хист. Одним із тих, хто згадував у своїх спогадах про його перебування в Києві в 1906-1914 рр. був відомий український публіцист початку ХХ ст. М. Гехтер. Він зазначав: "Невсипуща, кипуча енергія Грушевського не могла вдовольнитись тим, що в Києві виходив "ЛНВісник". Поруч із Вісником почали виходити Записки УНТ, але часописна програма Михайла Сергійовича не була цілком вичерпана. Автор спогадів засвідчив, що М. Грушевський заснував для селянства популярну тижневу газету "Село" [4, с. 30-31].

М. Гехтер також констатував, що М. Грушевський у цей час "дав блискучу низку статей "За український маслак" на тему Холмщини, за яку саме тоді сварилися в Державній Думі з поляками". Автор спогадів із цього приводу висловив думку, що "з почину Грушевського нав'язано також тісніші зв'язки з поляками української орієнтації, з поміж яких незабаром вивився на чільне місце В'ячеслав Липинський" [4, с. 19].

Відомий літературознавець та публіцист С. Єфремов зазначав, що час 1905-1914 рр. був наповнений кипучою публіцистичною діяльністю М. Грушевського на шкоду його науковим справам. С. Єфремов констатував, що історик, який досі майже щороку видавав новий

том головної своєї праці, "Історії України-Руси", тепер "значно сповільнює темп своєї наукової продуктивності, давши лише два томи за все десятиріччя". На думку публіциста, це було пов'язано з "поточними завданнями й справами біжучої хвилі. Бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її". Продовжуючи, автор стверджував, що "ті публіцистичні роботи М. Грушевського, які друкувалися в різних часописах, були зібрані в трьох книжках: "З біжучої хвилі" (1907), "Наша політика" (1911) і "Освобождение России и украинский вопрос" (1907), але це лише скромна частина, а більшість його публіцистичного доробку була розпорошеною в "давніх числах журналів, головню "Л.-Н. Вісника", становлячи через це матеріял порівняно мало зручний для широкого користування" [8, с. 172].

На думку С. Єфремова, М. Грушевський у своїх публіцистичних творах не мав сумнівів щодо актуальних питань суспільно-політичного життя українських земель: "конституційної теорії і практики, аграрного питання, засад автономно-федеративного ладу й взаємин польсько-українських та російсько-українських" [8, с. 178].

Характеризуючи особливості наукової та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського протягом 1907-1914 рр., його учень, галицький учений І. Крип'якевич зазначав, що "увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі - не встигаючи працювати для всіх частин української землі" [11, с. 468].

Інший учень Михайла Сергійовича В. Герасимчук указував, що в зазначений період той приділив велику увагу "дослідів суспільних відносин" [3, с. 12]. При цьому було зазначено, що вчений "не тільки найсильніше зі всіх дотеперішніх істориків пов'язав невиразну, слабким пульсом біжучу теперішність з перервами й забутими та великими традиціями минувшини, але також нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло ..., скріплюючи патріотизм, єднав перетяті кордоном частини в один живий організм. Як конечний вислід сеї ідейної єдності мусило прийти також єднання всієї нації в одно державне тіло" [3, с. 2].

Історики звернули увагу на значення наукових праць Михайла Грушевського 1907-1914 рр. з історії України для формування національної свідомості українців. В. Дорошенко зазначив, що "його популярний російський "Очерк", а відтак його Ілюстрована історія України - становлять могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства" [6, с. 297].

В. Пичета вважав, що "праці М. Грушевського безумовно визначні в національно-політичному відношенні і вплинули на політичні настрої української інтелігенції". Учений зазначав, що "спостереження М. Грушевського над історичними долями українського народу знайшли своє відображення в "Очерках історії українського народу (1907)", опублікованих російською мовою, які витримали кілька видань і вперше надали російському читачу наукову уяву про історію українського народу" [15, с. 198].

Вплив робіт М. Грушевського українською мовою серед різних верств населення наляжав російську владу. У відгуку департаменту російського Міністерства народної освіти на записку попечителя Київського учбо-

вого округу в 1915 р. зазначалося, що "розповсюдження на півдні Росії української літератури, тенденційної за своїм напрямом, пропагандою штучної мови забороненої як "мови" Грушевського є органом національно-політичного відторгнення однієї гілки російського народу від другої" [14, арк. 10].

Від заборони влада перейшла до вилучення праць М. Грушевського. 9 червня та 11 серпня 1907 р. при обшуку в члена ІІ Державної Думи С. Нечитайла в с. Рушківка Київської губернії було вилучено праці М. Грушевського "Национальный вопрос и автономия", "Единство или распадение России", "Движение политической и украинской мысли в XIX столетии", "Украинский вопрос", книга "Очерк истории украинского народа" була теж вилучена при обшуку у вихованця Чернігівської семінарії І. Товстухи в 1909 році [18, арк. 143, 216].

У радянській історіографії знаходимо лише поодинокі тенденційні, ідеологізовані оцінки діяльності М. Грушевського зазначеного часу. В одній зі своїх праць радянського часу В. Сарбей змушений був, відповідно до ідеологічних вимог правлячої Комуністичної партії, критично характеризувати публіцистичні праці М. Грушевського. У зв'язку із цим він відзначав у збірках "З біжучої хвилі" (К., 1907), "Освобождение России и украинский вопрос" (СПб, 1907), "Наша політика" (К., 1911) "хибні з точки зору марксистсько-ленінської методології положення" [19, с. 119].

Питання наукової та публіцистичної діяльності М. Грушевського активно розроблялися представниками емігрантської української історіографії. Н. Полонська-Василенко відзначила науково-видавничу діяльність М. Грушевського 1907-1914 рр., указуючи, що він "зайняв перше місце серед українських наукових та політичних діячів". Дослідниця зазначала, що редактований ученим "Літературно-науковий вісник" "став всеукраїнським літературним органом". На думку дослідниці, після того як у 1907 р. історик переніс його до Києва, навколо цього видання "купчилися українські письменники" [17, с. 429].

Д. Дорошенко та О. Оглоблин відзначили роль М. Грушевського у формуванні українського наукового осередка в Києві, де "українська історична наука сконцентрувалася ... переважно навколо Українського Наукового Товариства, створеного Михайлом Сергійовичем, його видань "Записки УНТ", "Україна", "Науковий Збірник". Дослідники вказали, що зусиллями М. Грушевського до активної роботи тут були залучені В. Доманицький, М. Василенко, О. Лотоцький, О. Левицький, І. Каманін, Д. Дорошенко, М. Слабченко та інші [7, с. 403].

В енциклопедичній статті О. Оглоблин відзначив загальноючі праці М. Грушевського з історії України: "Очерк истории украинского народа" та "Ілюстровану історію України", збірник "Украинский народ в его прошлом и настоящем" та нариси іноземними мовами [14, с. 454]. В іншій своїй праці О. Оглоблин зазначив, що широкі плани науково-видавничої діяльності М. Грушевського на Україні були зруйновані у зв'язку зі світовою війною 1914 року [13, с. 8].

У передмові до збірника вибраних праць М. Грушевського М. Галій указав на активну публіцистичну діяльність М. Грушевського в зазначений період. Автор передмови зауважив, що "зі статей, опублікованих на актуальні теми української справи в Росії у 1907 р. у Петербурзі був опублікований збірник під загальною

назвою "Освобождение России и украинский вопрос". М. Галій також звернув увагу на те, що пізніше М. Грушевський узяв участь у російськомовному українському журналі "Украинская жизнь", який почав виходити в 1912 році в Москві за редакцією С. Петлюри. Відзначено також, що в 1907 році Михайло Сергійович переніс до Києва "Літературно-науковий вістник", надрукував тут чимало книжок "Української видавничої спілки". Від імені редакції ЛНВ учений заснував у Києві, а пізніше в Харкові та Катеринодарі українські книгарні, що "були фактично філіями львівської книгарні НТШ, а що найважливіше, його заходом постає в 1908 р. в Києві, за зразком НТШ, "Українське Наукове Товариство", перша справді українська наукова установа на Наддніпрянщині, ним самим очолена" [2, с. 16]. Такі ж оцінки щодо діяльності М. Грушевського висловлював Б. Корчмарчик [10, с. 18].

Розглядаючи наукову діяльність Михайла Сергійовича, О. Прицак зазначав, що автор "Історії України-Руси" протягом 1907-1908 рр. готував сьомий її том і "Грушевський-історик вирішив, що, починаючи з козацького періоду ("кругу" - том VII) він мусить міняти свою структуру і підхід. Тепер він має бути Грушевський-соціолог" [19, с. LXI]. Таку ж думку висловив С. Заброварний [10, с. 354]. Зазначені зауваження важливі тим, що вони вказують на концептуальну еволюцію наукових праць М. Грушевського.

Висновки

1. Аналіз досліджень українських істориків надав можливість з'ясувати інтерес науковців до питань наукової та публіцистичної діяльності видатного вченого. Сучасники М. Грушевського (М. Гехтер, С. Єфремов, В. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, В. Пичета) високо оцінювали його науково-публіцистичну діяльність, указуючи на розуміння суспільних процесів в Україні того часу в поєднанні досвіду історика і публіциста. Було відзначено вплив науково-публіцистичних праць Михайла Сергійовича на духовно-культурний рівень різних верств українського громадянства. Ідеологічно заангажованою була характеристика цього періоду діяльності М. Грушевського радянськими істориками.

2. У різних аспектах найбільш виважено розглядали наукову та публіцистичну діяльність історика науковці діаспори (Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак).

3. Зазначено, що різнопланова робота М. Грушевського мала позитивний вплив на єднання двох частин України. У цьому контексті відзначена особлива роль науково-організаційної діяльності, визначений високий рівень публіцистичної праці вченого, а також його невтомна праця над "Історією України-Руси" з позицій історика-соціолога.

Таким чином, історіографічний аналіз певною мірою виявив стан наукової розробки зазначеного питання, яке намагалися вирішити історики ХХ ст. Надалі необхідно розглянути сучасну історіографію проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання) / Л. Винар // Пам'ять століть. - 1996. - № 2. - С. 62-70.
2. Галій М. Від видавництва // Грушевський М. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934-

1959) / М. Галій. - Нью-Йорк : Гол. Управи ОУРДП в США, 1960. - С. 7-30.

3. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1922. - Т. СXXXIII. - С. 1-26.

4. Гехтер М. Спогади М. Гехтера про перебування в Києві в 1906-1914 рр. Листи М. Гехтера до М. Грушевського / М. Гехтер ; [упор. І. Ткаченко]. - К. : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. - 62 с.

5. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство / І. Гирич // Винар Л. Грушевськознавство: Генеза і іст. розвиток / Л. Винар. - К., 1999. - С. 119-126.

6. Дорошенко В. Михайло Грушевський: Культурно-національний рух на Україні / В. Дорошенко // РНВ. - 1912. - С. 297-298.

7. Дорошенко Д. Михайло Грушевський / Д. Дорошенко, О. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. - К., 1995. - 800 с.

8. Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського / С. Єфремов // Український історик. Журнал українського історичного Товариства. - Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1995. - № 124-127. - С. 167-179.

9. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського / С. Заброварний // Український історичний збірник. - К., 2008. - Вип. 11. - С. 352-368.

10. Корчмарчик Б. Концепція Михайла Грушевського і наші сучасні підручники історії України / Б. Корчмарчик // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - Львів : НТШ, 1994. - С. 359-381.

11. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / [упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка ; вступ. слово Л. М. Кравчука ; післямова Ф. П. Шевченка]. - К. : Веселка, 1992. - С. 448-483.

12. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) / О. Оглоблин // Український історик. - 1966. - № 1-2. - С. 6-14.

13. Оглоблин О. Грушевський М. / О. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. - Т. 2. Перевидання в Україні. - К. : Глобус, 1994. - С. 453-455.

14. Отзыв о Записке Чихачева в департаменте народного просвещения; Министерство Народного просвещения. Почетителя Киевского учебного округа канцелярия (8 февраля 1915 г.) // Российский государственный исторический архив. - Ф. 733. - Оп. 201. - Д. 503.

15. Пичета В. Введение в русскую историю (Источники и историография) / В. Пичета. - М., 1922. - 209 с.

16. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - К. : Наук. думка, 1991. - Т. 1. - С. XL-LXXIII.

17. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. - Т. 2. - К. : Либідь, 1992. - 608 с.

18. Произведения М. Грушевского "Про старі часи на Україні", изъято в июне 1907 г. При обыске у дворянки М. Харченко в Киеве // Центральный государственный исторический архив Украины. - Ф. Киевская судебная палата, № 318. - Оп. 1. - Ед. хр. 1817. - Л. 143, 216.

19. Сарбей В. До питання про наукову спадщину М. С. Грушевського / В. Сарбей // Український історичний журнал. - 1989. - № 10. - С. 114-126.

Романцова Наталья,

кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин
Мариупольского государственного университета

НАУЧНАЯ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М. ГРУШЕВСКОГО (1907-1914 гг.): ПРОБЛЕМА В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XX в.

В статье проанализированы вопросы изучения исследователями украинской историографии научной и публицистической деятельности М. Грушевского во второй киевский период (1907-1914 гг.). Историками рассмотрен комплекс проблем, которые были связаны с активизацией деятельности ученого в контексте особенностей историографической ситуации того времени. Историографический анализ дал возможность определить степень изученности украинскими учеными научно-публицистического наследия М. Грушевского в указанный период его жизни и расширить круг вопросов для дальнейшего развития грушевковедения.

Ключевые слова: работы М. Грушевского; научные и публицистические работы; историография исследования.

Romantsova Natalia,

Ph.D. in History, Associate Professor of Historical Sciences Department
Mariupol State University

M. HRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC ACTIVITIES (1907--1914): PROBLEM IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 20th CENTURY

The article highlights particular issues of the research of M.Hrushevskiy's scientific and publicistic activities in the period (1907-1914) carried out by researchers of Ukrainian historiography. The historians considered a number of issues connected with the increase in his activities in the context of peculiarities of the historiographical condition in those times. The historiographical analysis has made it possible to determine the extent of the research of M.Hrushevskiy's scientific and publicistic activities in that period of his life carried out by the Ukrainian scientists and to broaden the scope of issues of further development of Hrushevskiy studies.

1907 - 1914 was a hard and controversial period in the Ukrainian history but M.Hrushevskiy was preoccupied with work in order to help the national movement achieve its goal - autonomy of Ukraine. The historian published such scientific works as "History of Ukraine-Rus" - vol. 6 and 7, "History of the Ukrainian Cossacks", "Illustrated History of Ukraine" and others; publicistic works concerned with vital political issues of those times in such journals as "Movement of the Ukrainian political and social thought in the 19th century", "From the traveling wave", "Liberation of Russia and the Ukrainian issue", "Our policy" and others. That is why the aforementioned period of M.Hrushevskiy's activities was distinguished by fruitful work in the fields of science and publicistic writing. In the publicistic studios of those times the historian was trying to explain the socio-political situation Ukraine was being faced by and to give good advice on how to overcome that hard condition. In this context, the analysis of the outstanding historian's legacy carried out by the researchers of Ukrainian historiography makes the circle of blank spaces in M.Hrushevskiy studies narrower in particular and sets new objectives that boost further development of the Ukrainian historical science as a whole.

The analysis of the research carried out by historians and publicistic writers has made it possible to realize the scientists' interest in this problem. M.Hrushevskiy's contemporaries (M.Gechter, S.Iefremov, V.Doroshenko, V.Gerasymchuk and V.Picheta) paid their highest compliments to his scientific and publicistic activities, acknowledging his positive understanding of the socio-political processes of those times along with his experience of a historian and a publicistic writer. They also acknowledged the influence of scientific and publicistic activities on the cultural and spiritual level of all the groups of the population from intelligentsia to ordinary people.

The evaluations of that period of M.Hrushevskiy's activities presented by Soviet historians were ambiguous. Besides an attempt was made to analyze his scientific and publicistic activities. On the other hand, there were some accusations of negative treatment of Marxist-Leninist methodology.

The historian's activities were examined in other aspects by emigrants, such as D.Doroshenko, O.Ogloblyn, N.Polonska-Vasylenko and O.Pritsak. They ascertained that those activities had an influence on the union of the two parts of Ukraine. In this context, they emphasized the great role of the scientific and organizational activities and acknowledged the scientist's high level of publicistic work as well as his incessant work at "History of Ukraine-Rus" from the point of view of a historian and a sociologist.

The historiographical analysis has revealed various aspects in the highlight of this problem the historians were trying to solve and set a number of objectives for the future.

Key words: M.Hrushevskiy studies; scientific and publicistic studios; historiographical research.

REFERENCES

1. Vynar L. (1996), Current status hrushevskoznavstva (genesis, structure, tasks), *Pamiat stolit [Memory centuries]*, № 2, pp. 62-70 (ukr).
2. Halii M. (1960), From the publisher, *Hrushevskiy M. Selected works issued on the occasion of the 25th anniversary of his death (1934-1959)*, New York, pp. 7-30 (ukr).
3. Herasymchuk W. (1922), Mykhailo Hrushevskiy as historiographer of Ukraine, *Notes of Shevchenko Scientific Society*, Lviv, Vol. CXXXIII, pp. 1-26 (ukr).
4. Hekhter M. (2005), Memoirs of M. Hekhter's to staying in Kyiv in 1906-1914 years. Letters of M. Hekhter's to M. Hrushevskiy, Kyiv, 62 p. (ukr).
5. Hyrych I. (1999), Professor Liubomyr Vynar and modern hrushevskoznavstvo, in Vynar L. *Hrushevskoznavstvo: Genesis and Historical Development*, Kyiv, pp. 119-126 (ukr).
6. Doroshenko V. (1912), Mykhailo Hrushevskiy: Cultural and national movement in Ukraine, *RNV*, pp. 297-298 (ukr).
7. Doroshenko D., Ohloblyn O. (1995), Mykhailo Hrushevskiy, *Encyclopedia of Ukrainian studies. General part. Reissue in Ukraine*, Kyiv, 800 p. (ukr).
8. Yefremov S. (1995), On guard national dignity. A Characterization of journalistic activities prof. M.Hrushevskiy, *Ukrainian historian. Ukrainian Journal of the Historical Society*, New York, Toronto, Kyiv, Lviv, Munich, № 124-127, pp. 167-179 (ukr).
9. Zabrovarnyi S. (2008), Economic views of M. Hrushevskiy's, *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian Historical Collection]*, Kyiv, Vol. 11, pp. 352-368 (ukr).
10. Korchmarchyk B. (1994), Concept of M. Hrushevskiy's and our modern history textbooks Ukraine, *Scientific Papers and materials of International Jubilee Conference devoted to the 125th anniversary of the birth of M. Hrushevskiy's*, Shevchenko Scientific Society, Lviv, pp. 359-381 (ukr).
11. Krypiakevych I. (1992), Mykhailo Hrushevskiy. The life and activity, in Demydenko A. P. (compiler), *Great Ukrainian: Proceedings of the life and activity of M. Hrushevskiy's*, Kyiv, pp. 448-483 (ukr).
12. Ohloblyn O. (1966), Mykhailo Serhiievych Hrushevskiy (1866-1934), *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, № 1-2, pp. 6-14 (ukr).
13. Ohloblyn O. (1994), Hrushevskiy M., *Encyclopedia of Ukrainian studies. General part. Reissue in Ukraine*, Kyiv, Vol. 2, pp. 453-455 (ukr).
14. *Russian State Historical Archive*, fond 733, opis 201, delo 503 (rus).
15. Picheta V. (1922), Introduction to Russian history (Sources and Historiography), Moscow, 209 p. (rus).
16. Pritsak O. (1991), Historiosophy of M. Hrushevskiy's, *Hrushevskiy M. History of Ukraine-Rus, in 11 volumes, 12 books*, Naukova dumka, Kyiv, Vol. 1. - pp. XL-LXXIII (ukr).
17. Polonska-Vasylenko N. (1992), History of Ukraine, Vol. 2, Kyiv, 608 p. (ukr).
18. *Central State Historical Archives of Ukraine*, fond 318, opis 1, ed. khr. 1817, list 143, 216 (rus).
19. Sarbei V. (1989), On the question of scientific legacy of M. Hrushevskiy's, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, № 10, pp. 114-126 (ukr).

© Романцова Наталя

Надійшла до редакції 27.06.2014